

Nieuwsbrief

INSTITUUT VOOR
LITURGISCHE EN
RITUELE STUDIES

VAN DE REDACTIE

Petra Versnel-Mergaerts

Vertrek van coördinator dr. Petra Versnel-Mergaerts

Met ingang van 1 maart 2012 – rond het tijdstip dat u deze Nieuwsbrief ontvangt – zal dr. Petra Versnel-Mergaerts haar functie als coördinator van het Instituut voor Liturgische en Rituele Studies (ILRS) beëindigen.

Als waarnemend coördinator kwam zij op 1 februari 2010 in dienst ter gedeeltelijke vervanging van dr. Ike de Loos die toen al ernstig ziek was. Na het overlijden van Ike de Loos trad zij op 1 september 2010 in dienst als coördinator, in de omvang van een halftijdse aanstelling. Hoewel er geen gelegenheid was om ingewerkt te worden, heeft Petra zich het coördinatorschap snel eigen gemaakt. Vol ijver stortte ze zich op de diverse dossiers, ondersteunde ze de organisatie van meerdere studiedagen en expert meetings, en bestudeerde en rangschikte ze vele cijfers voor het opstellen van financiële jaarverslagen en begrotingen, voor het eerst in haar leven. De meeste aandacht ging uit naar het vele en arbeidsintensieve redactiewerk voor de verschillende publicaties van het ILRS. Diverse manuscripten bewerkte ze consciëntieus en accuraat alvorens ze af te leveren bij uitgever of drukkerij.

Jaargang 15 (2012)
nr. 1, winter 2012

De Nieuwsbrief Instituut voor Liturgische en Rituele Studies verschijnt tweemaal per jaar en fungeert als informatie-bulletin voor de betrokkenen bij het Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, de deelnemers aan het Landelijk Onderzoeksprogramma Liturgische en Rituele Studies, het Genootschap voor Liturgiestudie en andere belangstellenden.

Redactie

*dr. Petra Versnel-Mergaerts,
coördinator van het ILRS
en dr. Louis van Tongeren,
beleidsmedewerker ILRS.*

*Dante Gebouw, kamer 235
Warandelaan 2,*

Postbus 90153

5000 LE Tilburg

tel: 013-4662056

fax: 013-4662892

e-mail: ilrs@uvt.nl

www.tilburguniversity.edu/ilrs

Naast haar baan als coördinator was en is Petra Versnel-Mergaerts werkzaam in het pastoraat in Roosendaal. De combinatie van een werkkring in de pastorale praktijk en in de academische wereld heeft zij altijd ideaal gevonden, niet alleen omdat zij geruime tijd van harte op beide terreinen fulltime werkzaam is geweest en gepassioneerd is geraakt voor beide werkvelden, maar ook omdat zij in de combinatie de voordelen zag van een wederzijdse bevruchting. Theorie en praktijk kunnen niet zonder elkaar en vragen om reflectie vanuit elkaars perspectief.

Petra verruult haar werk voor het ILRS voor een meer beleidsmatige en organisatorische baan bij de Abdij van Berne als uitgever en als lid van de Werkgroep Liturgie Heeswijk. Haar pastorale en wetenschappelijke ervaring en expertise kan ze daar inzetten en uitbouwen tot een vruchtbare combinatie ten dienste van de versterking van de Abdij van Berne als gerenommeerd centrum voor liturgische activiteiten en uitgaven. Daarbij kan ze ongetwijfeld haar voordeel doen met de ervaringen die ze de afgelopen jaren ruimschoots opdeed met de liturgisch-rituele infrastructuur van Nederland.

Het ILRS is Petra veel dank verschuldigd voor het vele werk dat ze in betrekkelijk korte tijd en in lastige omstandigheden heeft verzet en wenst haar veel succes en werkplezier toe in haar nieuwe werkkring.

Ook na het vertrek van Petra blijft het ILRS op hetzelfde (mail)adres bereikbaar (cf. de colofon op de eerste pagina).

*Paul Post, directeur ILRS
en Louis van Tongeren, beleidsmedewerker ILRS*

VERSLAGEN VAN CONGRESSEN, STUDIEDAGEN EN SYMPOSIA

Rethinking humanities and social sciences conference 'The zone and zones – radical spaciality in our times'

Zadar (Kroatië), 1-3 september 2011

In september 2011 bezochten wij, Martijn de Ruijter en Inez Schippers, de jaarlijkse *Rethinking humanities and social sciences conference* in Zadar te Kroatië. Het thema van de conferentie *The zone and zones – radical spaciality in our times* sloot uitstekend aan bij het onderzoek naar sacrale en rituele zones en domeinen waarmee wij ons binnen de onderzoeksgroep Religie & Ritueel bezig houden. Deze

conferentie was dan ook een mooie kans om ons onderzoek op de kaart te zetten. Met de lezing *The ritual 'zone': looking at place and space via contemporary practices of sacrality* hebben wij het ontstaan van nieuwe heilige en sacrale zones of plaatsen belicht in respectievelijk verpleeg- en verzorgingshuizen en Vinex-locaties. Het vieren van verjaardagen, het branden van een kaarsje, maar ook het grote stadspark in de Vinex-wijk Leidsche Rijn zijn daarbij aan bod gekomen. Het viel op dat onze onderzoeksterreinen buiten Nederland veelal onbekend zijn of op een heel andere manier worden vormgegeven, wat heeft geleid tot interessante vragen vanuit het publiek.

Inspirerende *keynote speakers* in Zadar waren Edward Soya en Brandon LaBelle.

Edward Soya is in zijn verhaal over *The cultural force of cities* uitgebreid ingegaan op de stad en het vormgeven van de culturele zone aldaar. Brandon LaBelle, een wetenschapper annex artiest, heeft met interessante voorbeelden zicht gegeven op ruimte die wordt gecreëerd door geluid.

De onderwerpen van deze twee lezingen laten iets van de veelzijdigheid van besproken onderwerpen op de conferentie proeven. Zones zijn overal te vinden.

Martijn de Ruijter & Inez Schippers

Duitstalige studiedag Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed 'Liturgie rond de Eemsmonding / Liturgie rund um die Eemsmündung'

Groningen, 21 oktober 2011

Op vrijdag 21 oktober 2011 organiseerde het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed een Duitstalige studiedag over ontwikkelingen in de calvinistische eredienst in Groningen en Ost-Friesland in de 16e en 17e eeuw. Behalve Jan Luth en Justin Kroesen, medewerkers van het Instituut, traden als sprekers op Bernd Kappelhoff van het Niedersächsisches Landesarchiv in Hannover en Dietrich Diederichs-Gottschalk, historicus en predikant te Sandstedt.

Uit deze studiedag zijn vier Duitstalige artikelen voortgekomen. Deze zullen in november 2012 verschijnen in het *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands*.

Op 22 oktober verscheen er een verslag van dit symposium in het *Reformatorisch Dagblad*. Hieronder vindt u de tekst van dit artikel:

DE EEMSMONDING ALS LITURGISCHE VRIJPLAATS

De Groningse kerken namen in de 16e en de 17e eeuw qua liturgie een wonderlijke tussenpositie in: meer luthers dan de rest van de Nederlanden, meer calvinistisch dan het aanpalende Oost-Friesland. Dat was gistermiddag de conclusie van een studiemiddag aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Thema was de 'Liturgie rond de Eemsmonding'. Zowel qua teksten en liederen als qua liturgisch materiaal oriënteerde het calvinisme in Groningen zich na de Reformatie lange tijd op Oost-Friesland, met als belangrijkste centrum de stad Emden.

Lange tijd stond het gebied rond Emden bekend om z'n welwillendheid richting allerlei godsdienstige stromingen, stelde dr. Bernd Kappelhoff (Hannover). Zo vormden Norden en Emden ook in de jaren '50 en '60 van de 16e eeuw een 'ketternest', waar onder anderen Nederlandse gereformeerde vluchtelingen hun heil zochten. Vanaf die tijd veranderde het theologische klimaat, onder invloed van radicaal denkende vluchtelingen, richting 'rigide calvinisme', aldus dr. Kappelhoff.

Toen de kust in de Nederlanden na de Opstand veilig was, keerden veel vluchtelingen terug naar hun eigen land. Voor Groningers kwam dat moment echter vrij laat: pas in 1594 werden de Spanjaarden in Groningen verdreven en kon de calvinist Menso Alting in de Groningse Martinikerk een dankdienst houden. Doordat de Groningers zo lang in Oost-Friesland verbleven, namen ze meer dan andere Nederlanders liturgische gebruiken van hun oosterburen over.

Hymnoloog dr. Jan Luth (RUG) liet zien wat dat voor het kerkelijk lied betekende. Terwijl de synoden in Holland bepaalden dat in de kerken alleen de psalmen en de enkele gezangen uit de berijming van Datheen gezongen mochten worden, was het in Groningen – en ook in Friesland, Drenthe en Overijssel – geen probleem om in de liturgie ook liederen uit de lutherse traditie te zingen. Dr. Luth vermoedt dat het gezangboek dat in 1574 voor de gereformeerden in Emden verscheen de belangrijkste bron van beïnvloeding is geweest. Lutherse gezangen uit die bundel blijken later voor te komen in gezangboeken in onder andere Groningen, Leeuwarden en Zwolle. „Ze waren zó geliefd en bekend dat kinderen van 8 jaar de lutherse liederen uit hun hoofd kenden”, zo citeerde dr. Luth een bron uit 1631. Het lied 'Allein Gott in der Höh' was bijvoorbeeld zeer geliefd en 'O Lamm Gottes unschuldig' werd tot in de 18e eeuw in de Groningse Martinikerk gezongen.

Het zestiende-eeuwse Schrijftaltaar in de Ludgerikerk in Norden [foto Kroesen]

Dr. Dietrich Diederichs-Gottschalk (Göttingen) liet ten aanzien van de zogenaamde *Schriftaltäre* zien dat ook het vroegprotestantse avondmaalsmeubilair in Oost-Friesland een geheel eigen karakter heeft: niet rooms-katholiek, maar ook niet calvinistisch. Op de plaats van de roomse hoogaltaren met hun iconografie kwamen in plaatsen als Norden en Canum 'tekstretabels' te staan: altaren met tekstinscripties die een catechetische functie hadden rond met name het avondmaal. In de Ludgerikirche in Norden is dit 'avondmaalsensemble' heel eigensoortig. Een zeszitsbank waarboven onder een blauw baldakijn een teksttriptiek is aangebracht: het linkerpaneel bevat de instellingswoorden uit 1 Korintiërs 10; het rechterpaneel toont de waarschuwing aan onboetvaardigen; middenin staan de teksten over het avondmaal uit de evangeliën. Zitten de luiken dicht, dan zijn op de twee panelen de Tien Geboden zichtbaar. Het 'tekstaltaar', met ervoor een avondmaalstafel, stamt uit de tijd dat in Norden calvinisten en luthersen met elkaar in de clinch lagen, aldus dr. Diederichs-Gottschalk. Het meubilair is typisch een uiting van transconfessionalisme, waarbij lutherse, zwingliaanse en calvinistische elementen samenkomen.

Dr. Justin E. A. Kroesen (RUG) vroeg aandacht voor een bijzonder fenomeen in een aantal Groningse kerken: 'avondmaalskoren'. Daarbij is het koor van de kerk permanent ingericht voor de viering van het avondmaal, met lange banken langs de wand en vaak een avondmaalstafel in het midden. Zo vierde de gemeente het avondmaal 'gaande en staande'. Slechts sporadisch is dit fenomeen buiten Groningen te zien, zoals in Kollum en Noordwijk-Binnen. In 24 Groningse kerken, onder andere in Middelstum en Noordwolde, is deze kerkinrichting bewaard, maar ze moet volgens dr. Kroesen breder verbreid zijn geweest. Ook in Oost-Friesland zijn dergelijke avondmaalskoren bekend, zoals in Canum en Hinte. Vooral het koor in de laatste kerk lijkt op dat in Groningse kerken. Maar er is ook onderscheid. Daarom concludeerde dr. Kroesen dat er verwantschap is ten aanzien van de avondmaalskoren, maar dat Oost-Friesland meer dan Groningen lutherse invloeden kent, terwijl Groningse kerken meer dan Oost-Friese door het calvinisme zijn gestempeld.

Jaco van der Knijff

Studiedag Genootschap voor Liturgiestudie 'Heilig, heilig, heilig. Over sacraliteit in kerk en cultuur'

Hilversum, 3 november 2011

Op 3 november 2011 organiseerden het Genootschap voor Liturgiestudie en de Liturgische Kring hun tweejaarlijkse studiedag in Hilversum. Dit keer luidde het thema 'Heilig, heilig, heilig. Over sacraliteit in kerk en cultuur'. Net als in het boek dat de basis vormde van deze studiedag was er in het programma een tweedeling aangebracht.

In het ochtendgedeelte werden enkele theoretische reflecties gehouden.

Vooreerst reflecteerde *Joris Geldhof* (hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven) in zijn lezing systematisch-theologisch en liturgie-theologisch over goddelijke heiligheid vanuit christelijk perspectief. De fundamentele vraag die hij behandelde, was of en zo ja, in welke mate er continuïteit bestaat tussen enerzijds het spontaan opwellende heilige waarvoor de mens gevoelig blijkt te zijn en anderzijds de goddelijke heiligheid die in de christelijke cultus centraal staat.

Als tweede kwam *Volter Huttinga* (PhDer aan de Theologische Universiteit, Kampen) aan het woord. Als protestants theoloog vroeg hij zich af of je katholiek moet worden om het heilige te kunnen ervaren. Heeft het protestantisme uiteindelijk niet iets desacraliserends in zich? Zijn antwoord op deze vraag was "Ja, hoewel..." Dit werkte hij vervolgens uit aan de hand van een 'desacraliserend' element in Calvijns theologie.

Na deze protestantse zoektocht filosofeerde *Erik Borgman* (hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg) vanuit religiewetenschappelijk perspectief over het heilige. Daarbij liet hij proeven dat heiligheid geen substantie en geen functie is, maar een relatie met het meest kostbare wat we kennen of vermoeden en dat ons bestaan omvat, draagt en doortrekt.

In het middagedeelte werd aandacht geschonken aan enkele concrete manifestaties van sacraliteit.

Vooreerst liet *Nienke van Andel* (PhDer aan de Protestantse Theologische Universiteit, Utrecht), op basis van haar onderzoek naar het redactieproces van 'het nieuwe liedboek', haar gehoor proeven van twee discoursen die worden gevoerd rondom de sacraliteit van het kerklied. Daarbij wees zij op verschuivingen die zijn ontstaan in visie, beleving en praktijk, én op de spanningen die dit oproept.

Inez Schippers (PhDer aan de Universiteit van Tilburg) schonk hierna aandacht aan plaatsen van sacraliteit, met name aan de wisselwerking tussen plaats, ritueel en sacraliteit. Daarbij liet zij de veranderende positie en inkleuring van de sacrale ruimte in de Nederlandse stedenbouw zien.

Na een korte slotbeschouwing van *Martin Hoondert* (bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg) werd het boek op ludieke wijze gepresenteerd en te koop aangeboden. Dit veertiende deel in de *Meander*-serie gaat uiteindelijk nog veel uitgebreider op de thematiek in dan de studiedag. Het brengt de breedte en verscheidenheid in beeld waarin het heilige en sacraliteit zich in onze huidige cultuur aandienen, zowel binnen als buiten de traditionele religieuze kaders en verbanden. Het biedt bovendien een interessant denkraster voor al wie geïnteresseerd is in de weerbarstige maar boeiende thematiek die 'sacraliteit' heet. De studiedag zelf vormde dan weer een boeiende verheldering van vijf bijdragen in dit boek, ja in twee gevallen zelfs een verdere doordenking van wat op schrift staat.

Dr. Petra Versnel-Mergaerts

PUBLICATIES

Door het ILRS worden verschillende reeksen uitgegeven.

In de **Liturgia condenda**-reeks verscheen:

26. MIRELLA KLOMP: *The Sound of Worship. Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (Leuven/Paris/Walpole MA 2011).

In de **Meander**-serie verscheen:

14. PETRA VERSNEL-MERGAERTS & LOUIS VAN TONGEREN (red.): *Heilig, Heilig, Heilig. Over sacraliteit in kerk en cultuur* (Heeswijk 2011).

Overige boeken van bij het ILRS betrokken onderzoekers:

- J. KROESEN & R. STEENSMA: *The Interior of the Medieval Village Church* (Louvain/Paris/Walpole 2012; second revised and updated edition).

PROMOTIES

- JANNEKE PEELEN: 'Tussen leven en dood. Rituelen rondom zwangerschapsverlies in Nederland' Radboud Universiteit, 20 januari 2012.

Promotoren: prof. dr. H.J.M. Venbrux, prof. dr. A. Borsboom.

Copromotor: dr. C. Notermans.

- MEIKE HEESELS: 'As gecremeerde doden wordt door nabestaanden 'thuisgebracht'' Radboud Universiteit, 17 februari 2012.

Promotoren: prof. dr. H.J.M. Venbrux, prof. dr. R.L. Grimes

Copromotor: dr. M.M.A. Altena

- JOANNA WOJTKOWIAK: ' "I'm dead, therefore I am". The post self and notions of immortality in contemporary Dutch society'

Radboud Universiteit, 24 februari 2012.

Promotoren: prof. dr. H.J.M. Venbrux, prof. dr. P.J.A. Nissen

Copromotor: dr. T.H. Quartier

De samenvatting van hun proefschrift zal later in het jaar opgenomen worden in het *Jaarboek voor Liturgieonderzoek/ Yearbook for Liturgical and Ritual Studies 2012*.

NIEUWE ONDERZOEKERS PRESENTEREN ZICH

'Festival Musica Sacra in Maastricht: discoursen over sacraliteit' Nieuwe start van het PhD onderzoeksproject aan de Tilburg School of Humanities, Departement Cultuurwetenschappen

Over het ervaren van muziek valt enorm veel te zeggen, zo ook over het ervaren van sacraliteit. Bij het Festival Musica Sacra Maastricht komen deze twee concepten samen in de praktijk. Bij uitstek een geschikte case-study voor dit promotieonderzoek, dat discoursen over muziek en sacraliteit rond het festival traceert en identificeert. Discoursen die betekenis aan sacrale muziek geven of waarbinnen betekenis van sacrale muziek wordt toegeëigend. Zowel schriftelijke als orale discoursen zullen worden bestudeerd door de analyse van verschillende betrokken groepen bij het festival. De programmacommissie, musici, toeschouwers en recensenten zullen worden bestudeerd, hoe zij elkaar beïnvloeden en hoe de interactie tussen deze betrokken groepen onderling loopt.

Het onderzoek zal viereneenhalf jaar beslaan en kent verschillende facetten, waaronder het verrichten van etnografisch onderzoek tijdens de komende festivaledities. Het ontwikkelen van een geschikte methode om uit te voeren tijdens het driedaagse festival is een belangrijk punt waar ik komende maanden aan werk. Daarnaast schrijf ik aan een festivalbrochure die bij de dertigjarige jubileumeditie van het festival in september 2012 zal uitkomen. Hierin wordt de geschiedenis en ontwikkeling van het festival geschetst aan de hand van archiefonderzoek en interviews. Ook vindt er deze editie een symposium op de prelude dag van het festival plaats, waar ik een lezing zal geven over de geschiedenis van het festival en dr. Martin Hoondert aan de hand van enkele fragmenten uit de festivalgeschiedenis het concept *musica sacra* zal uitdiepen. Dit onderzoek valt tevens onder zijn dagelijkse begeleiding. De onderzoeksgroep waaraan dit project verbonden is, is Religie & Ritueel. Ik hoop er uiteindelijk een bijdrage mee te kunnen leveren aan het brede debat over sacraliteit in onze cultuur en, in het verlengde hiervan, de transformerende positie van religie en religiositeit.

Het is een breed, interdisciplinair opgezet onderzoek, waarvoor ik een stevige academische basis heb verkregen tijdens mijn BA in *Humanities* aan het University College Utrecht. Daarna heb ik een MA Cultureel Erfgoed behaald aan de Universiteit Utrecht en een MA *French Paint & Politics (1847-1880)* aan het Courtauld Institute of Art in Londen. Na mijn afstuderen in 2008, heb ik voor verschillende instanties in de culturele sector gewerkt. Zo interviewde ik nieuwslezers over hun beroep voor een online platform van het Nederlands Instituut voor Beeld&Geluid en deed ik onderzoek naar Mondriaan en De Stijl voor het Gemeentemuseum Den Haag. Deze ervaringen maken het extra interessant om nu weer terug te keren naar de wetenschap binnen dit onderzoeksproject, met zo een praktijkgerelateerde casestudy als het Festival Musica Sacra Maastricht.

Lieke Wijnia

AANKONDIGINGEN

Expert meeting georganiseerd door ILRS, de Radboud Universiteit Nijmegen en NOSTER 'Kloosters in de moderne cultuur'

Tilburg, 23 maart 2012

In de vele studies en onderzoeken naar de transformatie van religie in het Westen sinds halverwege de twintigste eeuw staat vooral de afname van de participatie aan het kerkelijk leven centraal, evenals de marginalisering van de institutionele christelijke kerken in het publieke domein. Tegelijkertijd wordt er een grote religieuze en spirituele variëteit gesignaleerd die zich op heel verschillende wijzen en op uiteenlopende plaatsen manifesteert. Onderzoek

met betrekking tot *lived religion* legt hier de nadruk op. Het is echter opvallend dat tot op heden vrijwel geen onderzoek is gepubliceerd met betrekking tot de plaats en de betekenis van kloosters binnen deze religieuze transformatieprocessen. Deze leemte heeft kortgeleden geresulteerd in de opname van het fenomeen van transformerende religiositeit in relatie tot kloosters in drie verschillende onderzoeksprojecten, met elk hun eigen invalshoek, object en vraagstelling.

Het doel van deze interuniversitaire expert meeting is om het lopend onderzoek van deze drie onderscheiden projecten uit te wisselen, op elkaar af te stemmen en van elkaar af te bakenen, en om ze verder te ontwikkelen.

Contactpersoon: Dr. Louis van Tongeren
Verplichte aanmelding voor 1 maart 2012
Voor meer informatie:
www.tilburguniversity.edu/ilrs

Internationaal colloquium georganiseerd door het ILRS (UVT), het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed (RUG) en het Liturgisch Instituut Leuven (KUL) 'Religious Tourism'

Tilburg, 15 juni 2012

Tijdens dit internationaal colloquium staat religieus toerisme centraal. De term 'religieus toerisme' wordt vaak met een negatieve ondertoon gehanteerd. Dit is nadrukkelijk niet de bedoeling tijdens het colloquium. Daar zal dit fenomeen als cultuurverschijnsel serieus worden genomen en als dusdanig verkend.

Dag en thematiek zullen een tweeledige opzet en uitwerking kennen. Eerst zal er een theoretische benadering zijn van het fenomeen religieus toerisme, gevolgd door een viertal empirische peilingen en verkenningen. Inleiders zullen zijn: prof. dr. Michael Stausberg (Bergen, Noorwegen), em. prof. dr. Jaap Lengkeek (Universiteit Wageningen), dr. Hans Geybels (K.U. Leuven), prof. dr. Paul Post (Departement Cultuurwetenschappen/Universiteit van Tilburg), dr. Louis van Tongeren (Departement Cultuurwetenschappen/Universiteit van Tilburg) en dr. Justin Kroesen (Rijksuniversiteit Groningen).

Meer informatie zal binnenkort te vinden zijn op de website van het ILRS: www.tilburguniversity.edu/ilrs

Symposium op initiatief van de Katholieke Raad voor Israël (KRI) en Tilburg School of Theology ter ere van 60 jaar Katholieke Raad voor Israël 'Religie achter de voordeur vandaan'

Utrecht, 10 mei 2012

Religie in het publieke domein staat onder toenemende politieke en maatschappelijk druk. Hoofddoekjes, weigerrambtenaren, ritueel slachten en rituele besnijdenis lijken één voor één het slachtoffer te worden van een van overheidswege gesanctioneerde secularisatie. Je mag best geloven, maar dan wel graag achter de voordeur. Godsdienst is een zaak van privéleven en innerlijke overtuigingen.

Deze opvatting van religie is niet zo vanzelfsprekend als ze lijkt. Religie-achter-de-voordeur is vooral een Westers

product. Wij hechten een groot belang aan de vrijheid van godsdienst, maar tegelijkertijd leggen we bijna alle nadruk op de persoonlijke geloofsovertuiging.

Religie is echter niet alleen een kwestie van 'geloven' (overtuigingen), maar ook vooral van 'doen' (gedrag). Religie is behalve met moreel handelen ook nauw verbonden met rituelen. Dat geldt voor het christendom (heel in het bijzonder voor de rooms-katholieke variant), maar ook voor islam en Jodendom. Rituelen behoren niet alleen tot de familiekring of de eigen religieuze ruimte (kerk, synagoge, moskee). Ze vormen de matrix van het hele dagelijkse leven van de gelovigen. Dat heeft consequenties: gebedsruimtes in openbare gebouwen, het dragen van herkenbare kleding, het luiden van kerkklokken, het vieren van eigen religieuze feestdagen en het verzorgen van eigen begraafplaatsen. Soms levert dat weinig problemen op omdat niemand zich aan de religieuze rituelen stoort. Maar steeds meer ontstaan er ook spanningen. Deze actuele kwestie raakt alle gelovigen in Nederland en het Westen. Daarom beleggen de Katholieke Raad voor Israël (KRI) en de Tilburg School of Theology een gezamenlijk symposium over de actuele functie van religie in het publieke domein, georganiseerd door LUCE/Centrum voor Religieuze Communicatie.

De publieksbijeenkomst wordt gehouden ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de KRI, die in 1951 werd opgericht om het gesprek tussen Joden en christenen te bevorderen en te verbeteren. Deze dialoog begon in het verzuilde Nederland, maar wordt vandaag de dag nog steeds gevoerd. Prof. dr. Marcel Poorthuis schetst de betekenis van rituelen in de joodse en christelijke tradities. Prof. mr. Ernst Hirsch Ballin gaat in de jaarlijkse Kardinaal Willebrandslezing dieper in op de rechtsbescherming van gelovigen en hun rituelen in het publieke domein.

Programma

- 13.00 u: Inschrijving en koffie
- 13.30 u: Opening door de dagvoorzitter
PROF. DR. GERARD ROUWHORST,
voorzitter KRI
- 13.40 u: PROF. DR. MARCEL POORTHUIS:
Religieuze rituelen: primitief?
- 14.10 u: Intermezzo
- 14.30 u: Pauze
- 15.00 u: Kardinaal Willebrandslezing door
PROF. MR. ERNST HIRSCH BALLIN: Religieuze
en seculiere rituelen in het publieke domein
- 15.45 u: Korte reacties vanuit joodse en protestants-christelijke zijde
- 16.05 u: Zaalgesprek onder leiding van de dagvoorzitter
- 16.30 u: Receptie bij gelegenheid van 60 jaar KRI

Praktische gegevens

Datum: 10 mei 2012
Tijdstip: 13.30-16.30 uur
Locatie: campus De Uithof,
Universiteitsbibliotheek, Boothzaal,
Heidelberglaan 3, Utrecht
Kosten: € 25, via verlening van eenmalige machtiging
o.v.v. naam, bedrag en rekeningnummer
Opgave: voor 1 mei 2012, via www.luce-crc.nl
Informatie: luce-crc@uvt.nl; 030-2532149.

KSGV-studiebijeenkomst 'Ritualiteit en hulpverlening'

Groningen, 20 april 2012

Geel (België), 5 juni 2012

Het belang van rituelen wordt steeds meer ingezien: als sleutelement in de cultuur, als sleutelement in psychotherapeutische trajecten, als sleutelement voor professionele begeleiders, met name in de hulpverlening aan mensen met een andere culturele achtergrond. Daardoor is de behoefte naar kennis en kunde rond rituelen aanzienlijk toegenomen. Deze studiedag biedt theoretische inzichten die hulpverleners leert ritualiteit te zien. Bovendien worden handvatten voor de praktijk geboden. Aan de orde komen: Hoe ontdekken we via de bestudering van andere culturen de ritualiteit in de eigen hulpverlening? Welke ethische inzichten zijn nodig om bij etnisch-culturele diversiteit goede zorg rond tradities en rituelen te waarborgen? Welke rol speelt ritualiteit bij – bijvoorbeeld – de hulpverlening aan mensen met kanker? En wat is eigenlijk het rituele gehalte van de westerse psychotherapieën zelf?

Programma

- 14.00 u: Opening door DR. FRANS DERKS, voorzitter van het KSGV
- 14.05 u: PAUL POST (UVT/TSH): Ritueel-sacrale velden: toepassingen en perspectieven.
- 14.35 u: YVONNE DENIER (KUL): Goede zorg bij etnisch-culturele diversiteit: ethische reflecties omtrent de betekenisgevende achtergrond van tradities en rituelen.
- 15.05 u: Discussie 1, onder leiding van dagvoorzitter RIEN VAN UDEN (UVT).
- 15.15 u: Pauze
- 15.45 u: SJAAK KÖRVER (UVT/TST): Ritualiteit en kanker.
- 16.15 u: MARTIN VAN KALMTHOUT: Psycho-therapie als ritueel: een terugblik met de kennis van nu.
- 16.45 u: Discussie 2, onder leiding van dagvoorzitter RIEN VAN UDEN.
- 17.00 u: Sluiting, en borrel na afloop.

Locatie

Groningen: Doopsgezinde Kerk,
Oude Boteringestraat 33.
Geel: in het Openbaar Psychiatrisch Zorgcentrum.

Accreditatie

Er zijn verschillende instanties die voor deze studiemiddag accreditatie toekennen. Voor meer informatie: zie de volledige folder op www.ksgv.nl.

Aanmelding en deelnamekosten

U kunt een toegangsbewijs schriftelijk, telefonisch of per e-mail vooraf aanvragen (zie de contact-gegevens hieronder). Aanmelding op de dag zelf aan de zaal is niet mogelijk.

De deelnamekosten bedragen voor KSGV-leden en -donateurs € 30 per persoon en voor overigen € 65. Voor studenten tot 24 jaar € 15, na toezending van een kopie van hun inschrijvingsbewijs. U kunt met betaling wachten totdat u uw toegangsbewijs met een nota ontvangt.

Inlichtingen en aanmelding via ksgv@ksgv.nl
Postbus 90153
5000 LE TILBURG
(013) 466 33 42
Buiten kantooruren antwoordapparaat

Genootschap voor Liturgiestudie 'Roerend religieus erfgoed: ontroerend goed?'

Den Bosch, 26 april 2012

Als uitgangspunt voor deze studieuze bijeenkomst is gekozen voor het rapport *Handreiking Roerend Religieus Erfgoed over de toekomst van het christelijk, katholieke religieuze erfgoed*.

In snel tempo worden zowel binnen de katholieke als de protestantse geloofsgemeenschappen kerkgebouwen afgestoten. Alle aandacht gaat dan vaak naar vragen rond herbesteding of afbraak van deze kerkgebouwen. Pas in veel latere instantie wordt gedacht aan de bestemming van het in het kerkgebouw aanwezige roerend religieus erfgoed. Wat kan daarvan volledig afgestoten worden of wat dient elders een plaats te krijgen? Hoe bepaal je de waarde van al die voorwerpen? Sommige voorwerpen leiden na de afstoting van het kerkgebouw een kwijnend bestaan op één of andere zolder. Andere zijn dan weer terug te vinden in het interieur van het kerkgebouw dat is 'overgebleven'. Daarin vindt men soms een merkwaardig allegaartje van liturgische en religieuze voorwerpen. Een veel gehoord motief is: er moet toch duidelijk iets van de afgestoten kerken terug te vinden zijn in die ene overge-

bleven kerk? Bovendien kan je toch moeilijk een voorwerp dat zoveel jaren in een gewijde ruimte heeft gestaan c.q. is gebruikt, hoe smakeloos het er ook uitziet, weggooid, ja vernietigen? Aan heel wat voorwerpen blijken mensen gehecht te zijn geraakt: daar mag je niet aankomen. Uiteindelijk is het een complexe zaak om goede, verantwoorde keuzes te maken. Roerend religieus erfgoed blijkt immers gaandeweg drager te worden van verschillende betekenislagen. Hoe op een fijnzinnige manier hiermee omgaan?

Twee mensen zijn bereid gevonden om vanuit een verschillend perspectief te reflecteren over deze materie. In een eerste inleiding zal vooral vanuit kunsthistorische perspectief gekeken worden naar dit roerend religieus erfgoed. Inleider is Marc de Beijer, curator van het Catharijneconvent in Utrecht. Hij is heel nauw betrokken geweest bij de samenstelling van bovengenoemd rapport. In een tweede inleiding wordt vooral vanuit sacraal, liturgisch-spiritueel en theologisch perspectief gereflecteerd over roerend religieus erfgoed. Inleider is genootschapslid Han Akkermans. Hij is onder andere lid van de Diocesane Commissie voor Liturgie in het Bisdom Breda.

Programma

- 13.30u: Inloop met koffie/thee
- 14.00u: Start met huishoudelijke vergadering
- 14.15u: Inleiding MARC DE BEIJER
- 14.45u: Inleiding HAN AKKERMANS
- 15.15u: Pauze
- 16.00u: Plenair gesprek
- 17.00u: Afsluiting

Praktische informatie

Locatie: Sint-Janscentrum
Papenhulst 4, 5211 LC Den Bosch.
tel. 073 - 612 30 55.
Toegang: gratis voor leden van het Genootschap
Aanmelden: voor 12 april 2012 bij secretaris
Petra Versnel-Mergaerts,
petraversnelmergaerts@kpnmail.nl.

AKL-Tagung 'Liturgie und Konfession. Grundfragen der Liturgiewissenschaft im interkonfessionellen Gespräch' Chur/Schweiz, 3.-7. September 2012

Kaum eine theologische Disziplin hat über lange Jahre so intensiv über die Konfessionsgrenzen hinweg zusammengearbeitet wie die Liturgiewissenschaft. Das belegen gemeinsame Forschungs- und Publikationsprojekte, aber auch vielfältige Erfahrungen mit ökumenisch interessierten Lehrveranstaltungen. Die gegenseitige Kenntnisnahme

wie das Wissen über die jeweils andere Kirche ist hoch. Aber die Liturgien und die fachwissenschaftlichen Diskurse entwickeln sich. Die Tagung der AKL will einigen neuen Debatten nachgehen, die theologischen Problemen wie auch praktischen Fragestellungen gelten. Und sie will die Diskussion zu Themen anregen, die bislang weniger Interesse im Disput der verschiedenen Theologien gefunden haben. Die Tagung führt Theologinnen und Theologen aus der katholischen Kirche und den Kirchen der Reformation zusammen, die viele Fragen und Probleme verbinden. Sie soll einen Akzent setzen für Interdisziplinarität zwischen den verschiedenen Wissenschaftskulturen der beteiligten Konfessionen.

Für die Tagung haben wir mit der Theologischen Hochschule wieder eine sehr schöne Tagungsstätte finden können, die für die Arbeit ideale Voraussetzungen bietet. Die Hochschule ist zudem sehr günstig zur Stadt hin gelegen, die mit vielen hübschen Ecken aufwartet. Wir haben uns entschieden, dass auch die Exkursion während der Tagung in die Stadt Chur führen wird, die kultur- und kirchengeschichtlich interessante Orte zu bieten hat.

Anmeldung zur Tagung

Um Ihre Anmeldung zur Tagung bitte ich Sie **bis zum 31. März 2012**. Die Anmeldung wird erst verbindlich, wenn der gesamte Teilnehmerbetrag auf das Konto der AKL (Benedikt Krane-mann / AKL, Konto-Nr. 500 412 701 5 [Pax Bank Erfurt; BLZ 820 601 97]; IBAN DE 863 706 019 350 041 270 15; BIC GENO DE D1 PAX) überwiesen worden ist. Eine Stornierung der Anmeldung ist bis zwei Monate vor dem vereinbarten Termin mit keinen Kosten verbunden, danach fallen Stornogebühren an.

Informationen

finden Sie auch auf der Homepage der AKL unter <http://www.liturgiewissenschaft.de>

Benedikt Kranemann

AKL-junior-Jahrestagung 2012 'Kirchenraumgestaltung. Liturgische Orte in der Spannung zwischen Funktionalität und symbolischer Bedeutung'

Linz, 23.-26. Februar 2012

Eine zeitgemäße und ansprechende Gestaltung liturgischer Orte muss versuchen, das Liturgieverständnis des Zweiten Vatikanischen Konzils im Kirchenraum abzubilden, damit dieser integrierender Bestandteil liturgischen Feierns werden kann. Die Rede von 'liturgischen Funktionsorten' macht deutlich, dass Altar, Ambo, Sitze usw. im Dienst der liturgischen actio stehen. Darüber hinaus

haben sie Bedeutung als räumliche Verdichtung der in der Liturgie gefeierten Gottesbegegnung, auf die eine entsprechende Gestaltung auch außerhalb der Feier verweisen kann.

Wie zeigt sich das Spannungsfeld von Funktion und symbolischer Bedeutung in Geschichte und Gegenwart? Welche Konsequenzen ergeben sich daraus für die Gestaltung der Räume, die pastoralliturgische Vermittlung und die Feierpraxis? Diesen Fragestellungen soll bei der erstmals vom Institut für Liturgiewissenschaft und Sakramententheologie an der Katholisch-Theologischen Privatuniversität Linz/Donau organisierten AKLjunior-Jahrestagung vom 23.-26. Februar 2012 in Teilnehmerbeiträgen, Diskussionen und Exkursionen in Kirchen im Linzer Stadtgebiet nachgegangen werden. Für Fragen stehen die Organisatoren gerne zur Verfügung!

Benedikt Rodler M.A.:
benedikt.rodler@ktu-linz.ac.at

Dr. Christoph Freilinger:
c.freilinger@ktu-linz.ac.at

OVERIGE BERICHTEN

Publiek rouwen bevordert persoonlijk rouwen. Een beknopte bespreking van Darian Leader's boek:

Het nieuwe zwart. Rouw, melancholie en depressie (Amsterdam 2011)

Depressie is volksziekte nummer 1. Veel behandelaars schrijven de symptomen – laag zelfbeeld, lusteloosheid, slapeloosheid en gebrek aan eetlust – toe aan een stoornis in de serotonine-opname, een neurotransmitter. Bij deze neurologische definitie van depressie ligt de remedie voor de hand; een pil die de opname reguleert, zoals het bekende Prozac.

De Britse psychoanalyticus Darian Leader (1965) bekritiseert deze aanpak in zijn boek *Het nieuwe zwart. Rouw, melancholie en depressie*. Depressie gaat over het verlies van mensen van wie we houden en gestagneerde rouw. In plaats van medicijnen te slikken kunnen mensen beter verhalen vertellen over hun verdriet. Voor een psychoanalyticus is dat geen opmerkelijk standpunt. Wel opmerkelijk is het belang dat Leader toekent aan de rituele vormgeving van dat verlies in de openbare ruimte. Voor hem heeft de grootschalige verspreiding van depressie alles te maken met het tekort aan publieke vormgeving van verlies. Rouwen is treuren om verlies. Je losmaken van iemand die er niet meer is en van wie je houdt. Iedere herinnering en elk verlangen dat die persoon aankleeft, moet opnieuw

worden doorgemaakt, nu met het vonnis dat de geliefde er niet meer is. Rouwen stopt nooit. Leader is sceptisch over frasen als 'verwerken van verlies', een formule die suggereert dat rouw eindigt. Het verlies opnemen en dragen is het maximaal haalbare. Bij melancholie en depressie – Leader onderscheidt deze begrippen niet helder – blokkeert de integratie van verlies. Bij depressie gaan we zelf ten onder aan het verlies van een dierbare. Mensen die aan een depressie lijden adresseren het verwijt aan de ander dat hij er niet langer is, aan zichzelf.

Het ging mis tijdens de Eerste Wereldoorlog. Door het massale sterven in de loopgraven verwaarloosde men de gemeenschappelijke rituelen die iemands rouw een plek gaven in de samenleving. Die rituelen markeerden op velerlei wijze iemands overlijden. Leden van een gemeenschap konden aan iemands kleding zien wie er overleden was (man, vader, zoon, broer) en hoe lang dat geleden was (een jaar, een half jaar, drie maanden). Dergelijke markeringen gaven het verdriet van de achtergeblevenen publieke erkenning. Leader formuleert het nog sterker: rouwen is pas mogelijk door publieke erkenning. De gemeenschap functioneert – naast overledene en rouwende – als de derde partij die rouwendenden toegang geeft tot hun eigen verlies. De aanwezigheid van die derde partij is noodzakelijk om überhaupt te kunnen rouwen.

Openbaar rouwen om bekende persoonlijkheden biedt toegang tot de verliezen die ieder mens in zijn eigen leven meemaakt. Leader is positief over het rouwbetoon rondom bijvoorbeeld Lady Di. Hij verschilt grondig van mening met degenen die dat afdoen als massahysterie, sentimentaliteit en krokodillentranen. Publieke rouwrituelen dragen bij aan de integratie van eigen verliezen. De frase 'wie ligt er nu eigenlijk in de kist?' heeft voor Leader geen negatieve waarde. Hij spreekt in dit verband over 'geleende rouw'.

Leader wijst op de psychologisch nadelige effecten van het verdwijnen van professionele rouwdragers. Zij jammerden om de doden en doordrongen zo de nabestaanden van hun eigen verdriet. Daarmee kreeg hun pijn plaats in de gemeenschap en raakten rouwendenden niet opgesloten in hun verdriet. Het publieke rouwen bevordert het persoonlijke rouwen.

Leader schreef een boeiend boek met scherpe observaties rondom rouw, depressie en openbaar ritueel. Hij maakt er voor de zoveelste keer van bewust dat rouw geen privézaak is, maar laat ook op precieze wijze zien hoe de interactie tussen publiek ritueel, rouw en depressie vorm krijgt.

Hessel Zondag